

Research Paper

An analysis of the position of social dimensions of quality of life in the country's development plans

Saeed Pesarane Razagh¹

Received: Jun. 12, 2022; Accepted: Nov. 6, 2022

ABSTRACT

This article seeks to show the position of "social dimensions of quality of life" in the development plans after the victory of the Islamic Revolution in Iran. The article is interdisciplinary in nature since it combines socio-economic issues of development affecting the quality of life. In this regard, the social dimension includes "social-economic security", "social cohesion", "social integration", "social empowerment" and "social sustainability". The main purpose of this article is to answer two questions i.e. "In which development plans more attention has been paid to social aspects of the quality of life?" and, "Which of the social dimensions of quality of life have been considered in development plans?" "Content Analysis Method" has been used to analyze the concept in the text pointing to development plans. The main findings in relation to the aforementioned questions were: "The Fourth Plan" and "Economic-Social Security". Other significant results were: The highest and the lowest presence of each of the social dimensions of quality of life in development plans.

Keywords: development plans, fourth plan, socio-economic security dimension, quality of life

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

---

1. Ph.D in Economic and Developmental Sociology, Sociology Department, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Isfahan, Iran

✉ saeedpesaran@mporg.ir

INTRODUCTION

It is useful to know the extent of the “Quality of Life” in development plans in Iran after 7 decades of codification. The set of development plans could be considered from the point of view human and social indexes to know as to what extent the “Quality of Life” had been taken into account in those plans. In other words, which of the plans raise the issue more? And, what kind of economic, social and cultural conditions led to the attention to “Quality of Life”?

As such, finding the roots of the issues surrounding the quality of life can help analyze and explain the Iranian society and clarify angles in the preparation of the seventh economic, social and cultural development program in the country.

PURPOSE

The main goal of the article is to respond to the following questions:

- 1) In which development plans more attention has been paid to social aspects of the quality of life?
- 2) Which of the social dimensions of quality of life have been considered in development plans?

METHODOLOGY

Content analysis method has been used in the course of this research. The unit of analysis is the concepts in the text of the first to sixth development plans of Iran. These concepts are coded, counted and categorized in the form of operational indicators. The researcher resorted to:

- Coding operational indicators.
- Reading the first to sixth development plans word-by-word.
- Selecting phrases and sentences from the text of the plans, which contain the concepts of "quality of life" in the form of main and sub-components or operational indicators (each extracted concept or theme is taken as a unit of analysis.
- Re-reading the texts to identify and select "operational indicators" which were then marked with a red pen.
- Designing the counting concepts and subjects with EXCEL software

FINDINGS

With regard to the economic and social security aspect of the quality of life, in general, Iran's development plans have relied more on economic affairs with a sectoral approach and lack the attention to the social consequences. In other words,

social issues have been looked at not only from economic point of view but even economic solutions were sought for them. Even, the policies governing the development of social sectors have mainly emphasized on economic aspects meaning and economic sectors have had special importance in policymaking.

Therefore, a specific strategy regarding social development topics has not been formed in those plans. For instance, welfare services have been considered from a political point of view, and in most of the plans, they have an instrumental role to solve the negative consequences of the implementation of economic policies. Despite the difference in the axes of growth, it was largely believed that the benefits of the growth targeted by the plan will flow to other sectors and social groups and will lead to the improvement of their indicators.

It was found that the expansion of welfare plans was aimed at controlling the negative consequences. Therefore, it can be argued that the improvement of the quality of life in the plans lacked a policy-making nature. The results confirm that the priority of the economic solution over other solutions played the main role in the logic of the country's policy makers and planners during the six development plans after the Islamic Revolution.

With respect to the "quality of life" in the fourth development plan, it should be noted that the political and economic contexts have been an effective factor in determining the content and directions of the plans, and it is the difference in the aforementioned contexts that has made the content of each plan different from others. The "quality of life" index has shown itself in the text of the plans from the third development plan onwards, sometimes clearly and sometimes with hints. The term the "quality of life" is directly included in the text of the fourth development plan.

CONCLUSION

The current research finally comes to the conclusion that the high level of "economic and social security" dimension with sub-components of "jobs and financial resources", "housing and social environment" and "education and health", were directly mentioned in the first, second, third and the sixth development plans. In the 4th and 5th plans, this feature's lagging behind dimensions i.e. "social integration" and "social empowerment" has another justification meaning the high level of non-economic aspects of the quality of life such as "social trust", "norm and value and identity", "social networks", "citizen rights", "public services" and "support for collective activities". Regarding the sub-components of the "economic and social security", sustainability must have been added to the 5th plan. But, at the same time, in each of these two plans, the dimension of "economic and social security" shows a significant figure.

Interdisciplinary
Studies in Humanities

Abstract

Interdisciplinary Studies
in Humanities

Volume 15
Issue 1
Winter 2023

In the theoretical foundations of the 4th development plan, the quality of life has been considered in the three areas of support needs, environmental needs and basic needs. However, in the text of the program, this indicator is only the supervisor to the healthcare system. In the two aforementioned plans, which have considered the realization of civil society, concepts such as citizenship rights, empowerment, and social capital have been shown in the text of their program.

Although the 5th Development Plan shows that its dimensions of quality of life are similar to that of the 4th Plan, largely due to a form of compliance. However, in the 6th Plan, major economic and social indicators, regional balance and empowerment of vulnerable groups are affected. Acceptance, transparency and fight against corruption, environment and natural resources, transportation and housing, education, health, insurance and women and family and support affairs and social damages have been taken into consideration, which determine the quality of life, but with this all, the superiority of the main and secondary dimensions of "quality of life" in the 4th plan is evident in the results of this research.

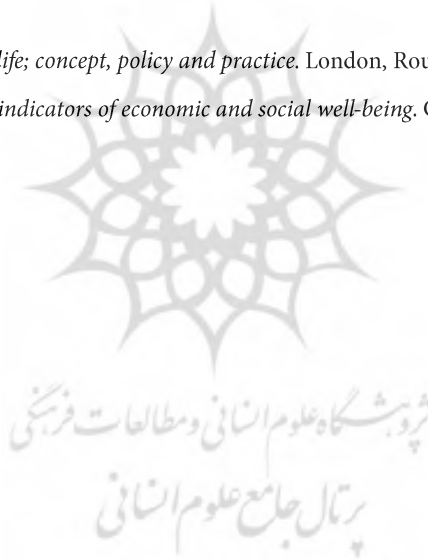
NOVELTY

The innovation of the research is that it has examined various aspects of social development in the form of the structure of quality of life and has highlighted these aspects in the development programs of the country.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

BIBLIOGRAPHY

- Berman, Y. & Philips, D. (2004). *Indicators for social cohesion* (Fifth draft; Working paper). Amsterdam, EFSQ.
- Ghafari, G., & Omidi, R. (1390). *Life quality: Social development indicator*. Tehran, Iran: Širaze.
- Ghafari, G., Ebrahimi Looye, A. (2005). *Sociology of social changes*. Tehran, Iran: Āgrā & Looye.
- Kent, T. (1997). *In pursuit of the public good*. Montreal: McGill Queen's.
- Miles, I. (1985). *Social indicators for human development*. London, Frances Pinter.
- Noll, H. (2002), Towards a European system of social indicators: theoretical framework and system architecture. *Social Indicators Research*, 58, 47-87. doi: 10.1007/0-306-47513-8_4
- Noll, H. (2004). Social indicators and indicator dystems: tools for social monitoring and reporting. *OECD World Forum statistics, knowledge and policy*, Palermo, 10-13 November.
- Phillips, D. (2006). *Quality of life; concept, policy and practice*. London, Routledge.
- Sharpe, A. (1999). *A survey of indicators of economic and social well-being*. CSLS, Canada.

Interdisciplinary
Studies in Humanities

Abstract

مقاله پژوهشی

تحلیل جایگاه ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی در برنامه‌های توسعه کشور

سعید پسران رزاق^۱

دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۲۲؛ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۱۵

چکیده

نیازهای رفاهی انسان فراتر از عناصری عینی چون خوراک، پوشاک، بهداشت و مسکن است. فرایند نوین توسعه، ابعاد والاتری مانند تأمین اجتماعی، ارتقاء جنبه‌های کیفی زندگی، حفظ محیط زیست، همبستگی ملی، و فراهم آوردن شرائط لازم جهت مشارکت مردم در سطوح مختلف را در بردارد و برنامه‌ها باید به آن بپردازند. این مقاله درصدد نشان دادن جایگاه «ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی» در برنامه‌های توسعه کشور بعد از انقلاب اسلامی است. در همین راستا، مباحث اجتماعی و اقتصادی توسعه، تحت مقوله کیفیت زندگی بررسی شده است. ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی عبارت‌اند از: «امنیت اقتصادی-اجتماعی»، «همبستگی اجتماعی»، «ادغام اجتماعی»، «توانمندسازی اجتماعی» و «تداوم پذیری اجتماعی». هدف اصلی پاسخ به این دو سؤال است: (۱) کدام‌یک از ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی در برنامه‌های توسعه مورد توجه بوده‌اند؟ (۲) در کدام برنامه توسعه، توجه بیشتری به ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی شده است؟ روش به کار گرفته شده در این مقاله، روش تحلیل محتوا بوده و واحد تحلیل مضمون و یا مفهوم موجود در متن احکام برنامه‌های توسعه بوده است. براساس یافته‌ها، در برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور، بیشترین توجه به ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی شده است. همچنین، بُعد «امنیت اقتصادی-اجتماعی» بیشتر از سایر ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی مورد توجه بوده است. در مسیر پاسخ به دو سؤال اصلی، بیشترین و کمترین میزان حضور هر یک از ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی نیز در برنامه‌های توسعه به دست آمده است.

کلیدواژه‌ها: کیفیت زندگی، برنامه‌های توسعه، برنامه چهارم، بعد امنیت اقتصادی-اجتماعی

۱. دکترای جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران
saeedpesaran@mporg.ir

۱. مقدمه

با تدوین اولین برنامه عمرانی هفت‌ساله کشور در سال ۱۳۲۷، قدم‌هایی برای نظم‌بخشیدن به نظام اجرایی ایران برداشته شد. با گذشت هفت دهه که ایران از برنامه‌های توسعه برخوردار شده است، و در فرایند آن درصدد برآمده تا کشور را بر اساس اهداف و شاخص‌های توسعه پیش ببرد، پرداختن به مجموعه برنامه‌های توسعه در مقطع پس از انقلاب اسلامی از منظر توسعه انسانی و اجتماعی در قالب سازه کیفیت زندگی ضروری به نظر می‌رسد. بدین ترتیب، پاسخ پرسش‌هایی از این دست فراهم می‌گردد که بدانیم موضوع کیفیت زندگی تا چه حد در برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب مورد توجه بوده است؟ آیا در فاصله زمانی مورد مطالعه می‌توان بین برنامه‌های توسعه با کیفیت زندگی، ردّپایی یا نسبتی پیدا کرد؟ در کدام یک از این برنامه‌ها و یا حتی در پیوست‌های آن‌ها، موضوع کیفیت زندگی بیشتر مطرح شده است؟ و در نهایت، چه نوع شرایط اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، در مقاطع مختلف بازه زمانی مورد مطالعه، زمینه‌ساز چنین توجهی بوده است؟ ریشه‌یابی این مسائل و موضوعات حول مسئله کیفیت زندگی، می‌تواند به تحلیل و تبیین جامعه ایران کمک کند و در تدوین برنامه هفتم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور در زمینه کیفیت زندگی زوایایی را روشن نماید.

از اواسط دهه ۱۹۶۰، با بروز و ظهور پیامدهای منفی حاصل از رشد و برجسته‌شدن دغدغه‌های جدید، جایگاه رشد اقتصادی به‌عنوان هدف اصلی توسعه مورد پرسش و تردید قرار گرفت و تلاش‌هایی انجام شد تا رشد اقتصادی و سیاست‌های مربوط به آن، نه به‌عنوان هدف، بلکه به‌عنوان یکی از ابزارهای دستیابی به اهداف توسعه در نظر گرفته شود. پیامدهای منفی سیاست‌هایی که رشد اقتصادی را عامل مؤثر در مسیر توسعه می‌دانست، در حوزه اجتماعی موجب دامن‌زدن به این بحث شد که اساساً تعدیل نمی‌تواند چهره‌ای انسانی داشته باشد. از این رو، در اوایل دهه ۱۹۹۰، سازمان ملل گزارش توسعه‌ای را با رویکرد به توسعه انسانی منتشر کرد و از اواسط این دهه، مؤلفه‌های مربوط به توسعه اجتماعی، نظیر سرمایه اجتماعی و همبستگی اجتماعی به ادبیات توسعه راه یافت. به تعبیری، در سلسله‌مراتب اهداف توسعه تغییراتی اساسی حاصل شد و با تأکید سازمان

ملل، بهزیستی اجتماعی و کیفیت زندگی در رأس اهداف توسعه قرار گرفت. این تغییر پارادایمی، با تعیین اهداف توسعه هزاره^۱ از سوی سازمان ملل تقویت شد؛ اهداف هشت‌گانه‌ای که همگی به مسائل اجتماعی نظیر آموزش، فقرزدایی، بهداشت، محیط‌زیست، برابری جنسیتی و مشارکت در توسعه تأکید داشتند. این گذار، به‌ویژه در دیدگاه نهادهای بین‌المللی، سبب شد تا در نظریه‌های جدید توسعه ارتقای مطلوبیت، رضایت خاطر ذی‌نفعان برنامه‌های توسعه‌ای و در نظر گرفتن خواست جمعیت هدف، اهمیت بسیار یابد و به تدریج بهبود کیفیت زندگی به‌عنوان هدف توسعه مطرح شود. در این راستا، شاخص‌های مربوط به ارزیابی عملکرد برنامه‌ها نیز تغییراتی کیفی یافتند و علاوه بر عناصر فردی و عینی، مؤلفه‌های اجتماعی و ذهنی را نیز شامل شدند. یعنی نیازهای رفاهی از مسائلی عینی چون خوراک، پوشاک، بهداشت و مسکن فراتر رفته، ابعاد جدیدی همچون تأمین اجتماعی، ارتقای جنبه‌های کیفی زندگی، حفظ محیط‌زیست، همبستگی ملی، و فراهم آوردن شرایط لازم جهت مشارکت مردم در سطوح مختلف فرایند توسعه را دربرگرفت.

به‌طورکلی، هرچند که ارتقای کیفیت زندگی در مقیاس‌های فردی و اجتماعی از دیرباز مورد توجه برنامه‌ریزان قرار داشته است، اما در دهه‌های اخیر و با اولویت‌یافتن اهداف اجتماعی توسعه و تدوین آن‌ها در قالب برنامه‌های توسعه، به تدریج نگرشی انسانی و جامعه‌شناختی پیرامون کیفیت زندگی، به قلمرو ادبیات توسعه و همچنین برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌های کلان کشورهای پیشرفته راه یافته است. همچنین، سیاست‌گذاران در حوزه‌های مربوط به خدمات اجتماعی، توسعه اقتصادی و مدیریت و برنامه‌ریزی زیست‌محیطی، غالباً بر حفظ و بهبود کیفیت زندگی افراد و جوامع و اینکه چه عواملی بر کیفیت زندگی جوامع تأثیر می‌گذارند، متمرکز شده‌اند؛ بنابراین، امروزه کیفیت زندگی به‌عنوان عنصری کلیدی در سیاست‌گذاری و بررسی سیاست‌های حوزه عمومی مورد بحث قرار می‌گیرد و ضروری است تا بین برنامه‌ها و خط‌مشی‌ها به‌عنوان «ابزار» و ارتقای کیفیت زندگی به‌عنوان «هدف» تطابق وجود داشته باشد. براین اساس و از دیدگاه مبتنی بر انتخاب

1. Millennium Development Goals (MDG)

عمومی^۱، کیفیت زندگی به شکل یک کالای عمومی و دستاورد برنامه‌های توسعه‌ای (و به‌عنوان شاخصی کلیدی در ارزیابی برنامه‌های عمومی از سوی سیاست‌گذاران) مورد اهمیت و توجه جدی قرار می‌گیرد. در این نگرش، کیفیت زندگی به‌عنوان برون‌داد نهایی برنامه‌های توسعه منظور می‌شود که بهبود ابعاد عینی و ذهنی را در بر می‌گیرد. کنت^۲ (۱۹۹۷) بر این باور است که کالای عمومی با درآمد حداقلی، امنیت اجتماعی، بهداشت، آموزش و نیز میزان برابری در جامعه و رابطه درون اجتماع مرتبط بوده که همه اینها به نوبه خود به کیفیت زندگی شهروندان مربوط می‌شوند. توجه به کیفیت زندگی در حوزه برنامه‌ریزی، پیش از هر چیز نیازمند ارائه تعریفی روشن از این مفهوم و عوامل مؤثر بر آن است. در یک برداشت نهایی، کیفیت زندگی، با تأکید بر ابعاد اجتماعی آن، به این طریق قابل تعریف است: «کیفیت زندگی به‌عنوان تعادلی در تأمین و ارضای نیازهای زیست‌شناختی و انسانی و یکپارچه‌سازی مردم در عرصه‌ها و موقعیت‌های اجتماعی‌شان تعریف می‌شود که با تعیین قواعد تجربی نیازهای بشر مرتبط است» (غفاری، ۱۳۹۰، ۱۰).

از ادبیات موضوع این سازه می‌توان فهمید که این مفهوم به‌عنوان صفت فرد و همچنین صفت جامعه به کار رود؛ بنابراین، کیفیت زندگی هم ساختار اجتماعی و هم موقعیت افراد را دربرگرفته و شامل پنج مؤلفه اصلی امنیت اقتصادی-اجتماعی (ناظر بر کیفیت زندگی فرد- رویکرد عاملیت‌گرا)، همبستگی اجتماعی (ناظر بر کیفیت اجتماعی - رویکرد اجتماعی)، تداوم‌پذیری (برای بیان توسعه پایدار و توزیع بین نسلی - رویکرد اجتماعی)، ادغام اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی می‌گردد. این مؤلفه‌ها، مستعد شمول مقیاس‌های فردی و فرا فردی اند که این استعداد منجر به ایجاد رویکردهای عملیتی و ساختاری و منظری ترکیبی چون ساختمانندی می‌شود. در مورد این پنج مؤلفه عمده باید گفت که مؤلفه امنیت اقتصادی-اجتماعی به داشتن و برخورداری، مؤلفه همبستگی اجتماعی به کم و کیف رابطه (و در واقع سهم سازه سرمایه اجتماعی در کیفیت زندگی)، مؤلفه ادغام اجتماعی به ترکیب حوزه حقوق با حوزه امکانات مالی و همبستگی، مؤلفه توانمندسازی

1. Public Choice
2. Kent

اجتماعی به قابلیت‌ها و فرصت بهره‌گیری از امکانات و بالاخره، مؤلفهٔ تداوم‌پذیری به بیان توسعهٔ پایدار و توزیع بین‌نسلی اشاره دارند. هرچند که مؤلفه‌های مطرح‌شده، جداگانه و در موارد خاص خود، به صورت مؤلفهٔ غالب مورد بررسی نظری و تجربی قرار گرفته‌اند، اما بررسی و مطالعه فراگیر کیفیت زندگی مستلزم آن است که این مؤلفه‌ها و شاخص‌های ذیل آن‌ها به طور یکجا و یکپارچه مورد توجه قرار گیرند.

استلزام منطقی مطالب بالا این است که یک جامعه با کیفیت بالا جامعه‌ای است که در آن شهروندان بایستی به سطح قابل قبولی از تأمین اقتصادی و ادغام اجتماعی و زندگی در جماعات منسجم، که به آن‌ها امکان تحقق کامل توانایی‌های‌شان را می‌دهد، دست یابند. در تعریفی نیز که فیلیپس^۱ (۲۰۰۶)، ذیل رویکرد کیفیت اجتماعی معرفی می‌نماید کیفیت زندگی عبارت است از دامنه‌ای که شهروندان قادر به مشارکت در زندگی اجتماعی و اقتصادی جامعه‌شان، تحت شرایطی هستند که بهزیستی و توانائی بالقوه آن‌ها بهبود می‌یابد. اکنون، ضروری است به این مسئله توجه داده شود که درک پدیده کیفیت زندگی در چند دهه گذشته تنها به واسطه برنامه‌های منظم توسعه امکان‌پذیر است؛ زیرا سایر فعالیت‌های موضعی که فاقد پشتوانه‌های قانونی یا اجماع نظر سیاست‌گذاران باشند، نمی‌توانند در حد لازم و مطلوب قابل استفاده و انکاء باشند.

با توجه به تعریف فوق و بنا به اهمیت نقش سازه کیفیت زندگی در جامعه ایران و برنامه‌های توسعه آن، در این مقاله سعی شده تا با استفاده از مدل ارائه‌شده و شاخص‌هایی که معرفی می‌گردد، متون برنامه‌ها تحلیل محتوا شده و علاوه بر نشان دادن شرایط و اقتضانات زمینه‌ای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در مقاطع مختلف، نقش ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی در برنامه‌های توسعه کشور مشخص شده و به شیوه‌ای علمی به این دو سؤال عمده پاسخ روشنی داده شود: ۱) کدام یک از ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی در برنامه‌های توسعه مورد توجه بیشتری بوده است؟ ۲) در کدام برنامه توسعه، توجه بیشتری به ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی شده است؟ پاسخ به این دو سؤال، شناخت راه طی‌شده برنامه‌های توسعه را در زمینه کیفیت زندگی و ابعاد اجتماعی آن برای تجربه‌اندوزی سیاست‌گذاران توسعه اجتماعی و انسانی آینده کشور هموار می‌سازد.

1. David Philips

۲. مبانی نظری

چنانکه دیده می‌شود تعریف فوق از کیفیت زندگی هر دو سطح خرد (فردی-ذهنی) و کلان (اجتماعی-عینی) را در بر گرفته است. شاخص‌هایی نظیر ادراک از کیفی بودن زندگی، تجارب و ارزش‌های فرد، رفاه، خوشبختی و رضایت از زندگی شاخص‌های سطح خردند؛ و شاخص‌هایی مانند درآمد، اشتغال، مسکن، آموزش و پرورش و سایر شرایط محیطی زندگی شاخص‌های سطح کلان را تشکیل می‌دهند.

علاوه بر بررسی کیفیت زندگی به صورت ذهنی، این مفهوم برای مشاهده عینی تغییرات در اثر سیاست‌گذاری‌ها نیز به کار می‌رود. چنان‌که مایلز (۱۹۸۵)^۱ این اصطلاح را نه تنها به عنوان برآوردهای ذهنی رضایتمندی و بهزیستی، بلکه آن را به عنوان مجموعه‌ای از ستانده‌های^۲ اقتصادی و اجتماعی به کار می‌برد که افراد و گروه‌ها به دست می‌آورند. فیلیپس^۳ نیز کیفیت زندگی را در ابعاد فردی و جمعی مورد بررسی قرار می‌دهد. به نظر او، لازمه کیفیت زندگی فردی در بعد عینی، تأمین نیازهای اساسی و برخورداری از منابع مادی جهت برآوردن خواسته‌های اجتماعی شهروندان است. او در بعد ذهنی استقلال عمل در افزایش رفاه ذهنی شامل لذت جویی، رضایتمندی، هدف‌داری در زندگی و رشد شخصی، رشد و شکوفایی در مسیر سعادت و دگرخواهی اجتماعی و مشارکت گسترده در فعالیت‌های اجتماعی را ملاک قرار می‌دهد؛ در بعد جمعی بر ثبات و پایداری محیط فیزیکی و اجتماعی، منابع اجتماعی درون گروه‌ها شامل انسجام مدنی، یکپارچگی، روابط شبکه‌ای گسترده و پیوندهای موقت در سطوح جامعه، هنجارها، اعتماد، نوع‌دوستی و رفتار دگرخواهانه، انصاف، عدالت اجتماعی و برابری طلبی تأکید دارد (فیلیپس، ۲۰۰۶، ۲۴۲).

۲-۱. انواع رویکردها به کیفیت زندگی

اندیشمندان بحث کیفیت زندگی برای توصیف و همچنین تبیین آن، دو رویکرد عملیتی و ساختاری در پیش گرفته‌اند. رویکرد عملیتی، مبتنی بر فردگرایی روش‌شناختی است و جامعه را نه به عنوان یک کلیت، بلکه به عنوان جمع جبری افراد جامعه مورد توجه قرار

1. Miles
2. Out puts
3. Philips

می‌دهد. این نوع تبیین هرچند می‌پذیرد که عوامل فرافردی برای تبیین مفید هستند، اما این عوامل را همچنان به زمینه‌های فردی فرو می‌کاهد (غفاری و ابراهیمی لویه، ۱۳۸۴، ۳۱) و بر نقش کنشگری فرد در شکل‌دهی به فرایندها تأکید دارد. این رویکرد در بحث از کیفیت زندگی برای عاملیت انسان نقش محوری لحاظ کرده و معتقد است کیفیت زندگی بیشتر ناظر بر ذهنیات، قابلیت‌ها و توانمندی‌های افراد است تا شرایط ساختاری اجتماعی یا محیط پیرامونی.

از رویکردهای گوناگون عاملیتی در مواجهه با کیفیت زندگی، می‌توان چنین نام برد: رویکرد مطلوبیت‌گرایی^۱، رویکرد ارزش‌های عام^۲، رویکرد نیازهای اساسی، رویکرد توسعه انسانی^۳، نظریه نیازهای انسانی و رویکرد قابلیت^۴.

رویکرد ساختاری نسبت به رویکرد عاملیتی از دو ویژگی متمایز برخوردار است. نخست، مفهومی کامل و فراگیر از کیفیت زندگی ارائه می‌دهد که تمامی حوزه‌هایی که در بهبود کیفیت زندگی مؤثرند را دربر می‌گیرد؛ دوم، جامعه را به‌عنوان یک کلیت می‌بیند. در این رویکرد برای کیفیت زندگی، عناصر سازنده^۵ و عوامل ایجادکننده^۶ تعیین می‌شود. این عناصر به‌صورت عام عبارت‌اند از خودمختاری، شناخت، وابستگی متقابل و برابری که عواملی مانند امنیت، شهروندی و دموکراسی را برای محقق‌شدن نیاز دارند.

در میان رویکردهای ساختاری به کیفیت زندگی، برخی بر شرایط زندگی^۷ و کیفیت زندگی تمرکز دارند که شامل شرایط عینی و ذهنی متکی بر منابع و فرصت‌ها می‌شود. برخی نیز بر نسبت فرهنگی کیفیت زندگی تأکید دارند. این دسته از رویکردها چندبعدی هستند و به‌طور جدی بر فرایندهای علی و برهم‌کنشی اجتماعی و به‌ویژه بر نقش اساسی پویای اقتصادی-اجتماعی و روابط اجتماعی تمرکز دارند. رویکردهای گوناگون

1. utilitarian approach
2. prudential values
3. human development approach
4. capability approach
5. elements
6. contributors
7. living conditions

ساختاری نیز در برخورد با کیفیت زندگی، عبارت‌اند از: رویکرد دیالکتیک دموکراتیک^۱، کیفیت فراگیر زندگی^۲، و کیفیت اجتماعی.

«رویکرد کیفیت اجتماعی در سال ۱۹۹۷ در بیانیه آمستردام، از سوی آکادمیسین‌های حوزه‌های سیاست‌گذاری اجتماعی، جامعه‌شناسی، علوم سیاسی، حقوق و اقتصاد مطرح گردید و به سرعت توسعه یافت» (فیلیپس، ۲۰۰۶، ۱۷۶) و امروزه شاید به لحاظ تئوریک و عملیاتی، مهم‌ترین سازه کیفیت زندگی اجتماعی باشد. بهبود همبستگی اجتماعی و مبارزه با مطروdit اجتماعی، حمایت از یک صورت‌بندی برابرطلبانه، کاهش نابرابری‌ها، هسته اصلی نگرش این رویکرد به کیفیت زندگی است. این رویکرد، معطوف به نوعی سیاست‌گذاری اجتماعی و در راستای تحقق عدالت اجتماعی است و آن را می‌توان به‌عنوان یک بازنگری انسانی در مطلوبیت‌گرایی (از رویکرد عاملیتی) و ارزیابی کیفیت زندگی بر اساس درآمد و ثروت به‌شمار آورد که درون‌مایه اصلی آن امکانات و توانایی‌های مالی و روابط اجتماعی است. فیلیپس (۲۰۰۶) این رویکرد را به‌عنوان یک ابزار سیاست‌گذاری در راستای پیشبرد عدالت اجتماعی، یک سازه تئوریک واضح و کاربردی، جامع و منطقی می‌داند؛ سازه‌ای که کیفیت زندگی را تفسیر می‌کند. در این چارچوب، کیفیت زندگی عبارت است از دامنه‌ای که شهروندان قادر به مشارکت در زندگی اجتماعی و اقتصادی جامعه‌شان، تحت شرایطی هستند که بهزیستی و توانایی بالقوه آن‌ها بهبود می‌یابد.

«کیفیت اجتماعی که از سوی شهروندان تجربه می‌شود، مبتنی بر شرایطی بدین شرح است: (۱) درجه تأمین اجتماعی - اقتصادی؛ (۲) دامنه ادغام (شمولیت) اجتماعی؛ (۳) دوام و شدت همبستگی و انسجام اجتماعی بین نسل‌ها؛ (۴) سطح خودمختاری و توانمندسازی شهروندان» (نول^۳، ۲۰۰۲، ۶۲).

تأمین اجتماعی-اقتصادی، دامنه‌ای است که در آن افراد از منابع کافی برخوردارند. این امر به دستاوردهای اقدامات حمایتی جامعه، نظام‌ها و مؤسسات اجتماعی به‌عنوان زمینه‌هایی برای اجرای فرایند خودتحقق افراد بستگی دارد. به‌طورکلی، ابعاد تأمین

1. democratic dialectic
2. overarching quality of life
3. Noll

اجتماعی-اقتصادی عبارت است از: منابع مالی، مسکن و محیط‌زیست، بهداشت و مراقبت‌های درمانی، کار و آموزش.

ادغام اجتماعی، دامنه‌ای است که افراد قادرند به نهادها و روابط اجتماعی دسترسی داشته باشند. ادغام اجتماعی با اصول برابری و انصاف و علل ساختاری آن‌ها ارتباط دارد و دغدغه اصلی آن در واقع عنصر شهروندی است که در حوزه‌های حقوق شهروندی، بازار کار، خدمات خصوصی و عمومی و شبکه‌های اجتماعی مشارکت داوطلبانه دارد.

همبستگی اجتماعی، ویژگی‌ای است مبتنی بر هویت‌ها، ارزش‌ها و هنجارهای مشترک که از یک سو با انسجام به‌عنوان پایه‌ای برای هویت‌های جمعی ارتباط دارد و از سوی دیگر با فرایندی در ارتباط است که شبکه‌های اجتماعی و زیرساخت‌های اجتماعی این شبکه‌ها را ایجاد و پشتیبانی می‌کند. همبستگی اجتماعی حوزه‌هایی همچون اعتماد، ارزش‌ها و هنجارهای همگانی، شبکه‌های اجتماعی و هویت را دربرمی‌گیرد.

توانمندسازی اجتماعی محدوده‌ای است که در آن قابلیت‌های شخصی افراد و توانایی فعالیت آن‌ها از طریق روابط اجتماعی ارتقا می‌یابد. توانمندسازی اجتماعی در واقع عبارت است از تحقق قابلیت‌ها و شایستگی‌های انسان در خصوص مشارکت کامل در فرایندهای اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی.

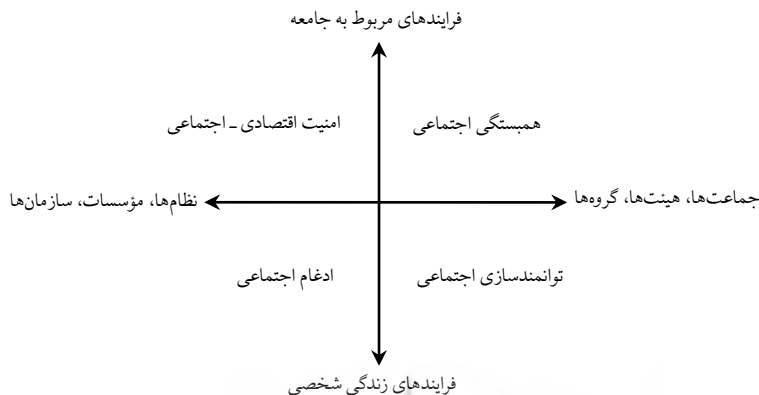
به تعبیر فیلیپس (۲۰۰۶) عنصر تأمین اجتماعی-اقتصادی به عدالت اجتماعی و توزیع منصفانه ثروت، و ادغام اجتماعی به بهبود حقوق شهروندی مربوط می‌شوند. همبستگی اجتماعی به یک قرارداد اخلاقی متقابل و انسجام، و توانمندسازی به عدالت در فرصت‌ها و شانس‌های زندگی اشاره دارند.

یک جامعه با کیفیت بالا، جایی است که در آن شهروندان بایستی به سطح قابل قبولی از تأمین اقتصادی، و ادغام اجتماعی و زندگی در جماعات منسجم دست می‌یابند که به آن‌ها امکان تحقق کامل توانایی‌هایشان را می‌دهد.

هرگاه عناصر چهارگانه کیفیت اجتماعی را بر روی دو محور عمود بر هم نشان دهیم، محور عمودی نشانگر فاصله بین سطح خرد (فردی) و کلان (ساختار اجتماعی) است. در یک سر محور افقی، مؤسسات و سازمان‌ها و در سر دیگر آن جماعت‌ها و گروه‌ها جای

دارند. از منظر دیگر، محور عمودی به فرایندها و محور افقی به کنشگران مربوط است و هرکدام از محورها، میان روابط متقابل فرد و جامعه پل می‌زند (شکل شماره ۱).

شکل ۱. عناصر چهارگانه کیفیت اجتماعی

بر اساس این مدل، کیفیت زندگی در دامنه‌ای که افراد با برخورداری از توان مشارکت در زندگی اجتماعی و اقتصادی‌شان، از طریق چهار عامل فوق، در رابطه‌ای دیالکتیکی با فرایندهای منجر به شکل‌گیری هویت جمعی کنش دارند، ارتقاء می‌یابد. در این رویکرد، بازیگران اجتماعی (گروه‌ها، نهادها، سازمان‌ها)، بر اساس مشارکت، تفاهم، عدالت اجتماعی و تأیید اجتماعی با یکدیگر کنش دارند.

رویکرد کیفیت اجتماعی نسبت به سایر رویکردها واقع‌بینانه‌تر است و «حتی اگر ساختار آن را هم نادیده بگیریم، کنار هم آمدن امنیت اجتماعی-اقتصادی، ادغام اجتماعی، همبستگی اجتماعی و توانمندسازی به‌عنوان مراحل در توانمند ساختن شهروندان برای مشارکت، تحت شرایطی که منجر به ارتقای سطح رفاه و توانایی فردی آن‌ها می‌شود، نوعی اعتماد در رابطه با فهم عمومی از کیفیت زندگی را هم برای افراد و هم برای جوامع به همراه خواهد داشت» (فیلیس، ۲۰۰۶، ۱۸۴). در مورد این رویکرد، نول (۲۰۰۲)، بر این باور است که مفهوم کیفیت اجتماعی می‌کوشد تا ایده‌های همبستگی اجتماعی، ادغام اجتماعی، و توسعه انسانی را تحت سیاست‌های عمومی با یکدیگر ادغام کند.

به نظر شارپ^۱ (۱۹۹۹)، شاخص کیفیت زندگی باید ضمن برخورداری از یک هدف روشن اجرایی، بر مبنای نظریه محکم و متقنی پی‌ریزی شده باشد و به‌عنوان یک شاخص واحد ارائه شود و درعین حال باید بتواند حوزه‌های متفاوت را تحت پوشش قرار دهد. همچنین، شاخص کیفیت زندگی بایستی ضمن داشتن اعتبار و روایی، دارای حساسیت بوده و طراحان سیاست‌های عمومی را برای ارزیابی و توسعه برنامه‌ها در سطح فردی، خانواده، اجتماعی، ملی و بین‌المللی کمک کند. مطابق نظر شارپ «حوزه‌های تحت پوشش شاخص کیفیت زندگی باید تمام تجربیات زندگی را در بر گرفته و هر حوزه باید قسمتی از ساختار کیفیت زندگی را به‌صورت بنیادی و ذاتی اما گسسته و مجرد پوشش دهد؛ هر دو بعد عینی و ذهنی را اندازه‌گیری نماید؛ و هر حوزه به‌عنوان بخشی از کیفیت زندگی عمومی باکیفیت زندگی همه مردم ارتباط داشته باشد؛ و در نهایت، در صورتی که یک حوزه خاص مورد نظر قرار گیرد، باید به ارتباط آن با حوزه‌های همگانی و عمومی توجه شود.»

۲-۲. شاخص‌های کیفیت زندگی

در این مقاله، با لحاظ نمودن و در نظر داشتن ضوابط و ملاک‌های مطرح‌شده توسط شارپ، مؤلفه‌های عمده کیفیت زندگی و مؤلفه‌های فرعی آن‌ها و نیز شاخص‌های عملیاتی هر یک، که توسط صاحب‌نظران مبحث کیفیت زندگی مطرح شده‌اند، برای مطالعه و بررسی «ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی در برنامه‌های توسعه کشور» انتخاب شده‌اند. این مؤلفه‌ها شامل «امنیت اقتصادی-اجتماعی»، «همبستگی اجتماعی»، «ادغام اجتماعی»، «توانمندسازی اجتماعی» و نیز مؤلفه «تداوم‌پذیری» هستند که چهار مؤلفه اول از رویکرد «کیفیت اجتماعی»، و مؤلفه آخر از رویکرد «کیفیت فراگیر زندگی» استخراج شده‌اند. هر دو رویکرد کیفیت اجتماعی و کیفیت فراگیر زندگی رویکردهای ساختاری‌اند. طبق نظر شارپ، بررسی و مطالعه فراگیر از کیفیت زندگی می‌طلبد که این مؤلفه‌ها و شاخص‌های مربوط به آن‌ها به‌صورت یکجا مورد توجه قرار گیرند.

1. Sharpe

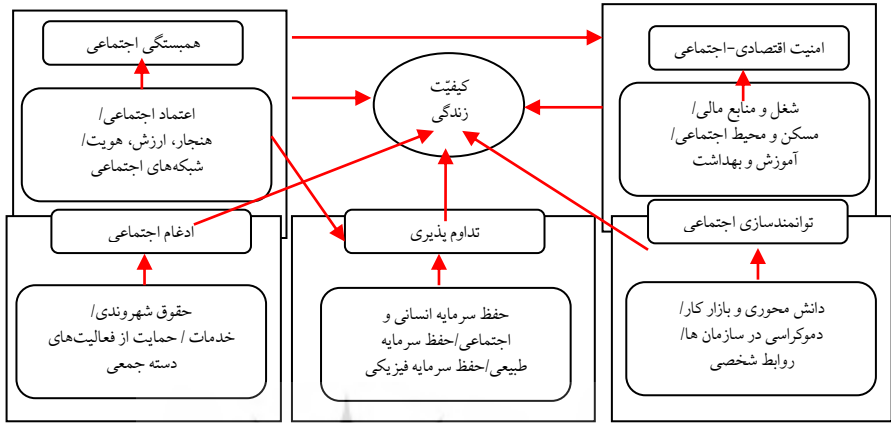

جدول ۱. شاخص‌های عملیاتی مربوط به مؤلفه‌های اصلی و فرعی

مؤلفه‌های اصلی	مؤلفه‌های فرعی	شاخص‌های عملیاتی
امنیت اقتصادی- اجتماعی	شغل و منابع مالی	اهمیت به کفایت درآمدی مردم و توزیع عادلانه درآمدها؛ امنیت شغلی و تأمین اشتغال؛ کاهش (ریشه‌کنی) فقر؛ رفع تبعیض در اشتغال و حقوق زنان؛ تعادل کار و زندگی
	مسکن و محیط اجتماعی	اهمیت دادن به خانه‌های مقاوم؛ اهمیت دادن به سرانه متر مربع برای اعضای خانوار؛ اهمیت دادن به امکانات اساسی: آب، تأسیسات بهداشتی و انرژی؛ اهمیت دادن به آلودگی آب، هوا و صوتی؛ دسترسی رایگان به مراکز مشاوره‌ای و حمایتی
همبستگی اجتماعی	آموزش و بهداشت	پوشش بیمه درمانی؛ اهمیت به وجود پزشک، تعداد بیمارستان و تجهیزات پزشکی؛ اهمیت دادن به خدمات مراقبتی؛ تأمین آموزش؛ کیفیت آموزش
	هنجار، ارزش و هویت	دامنه اعتماد مردم به دولت، نمایندگان، احزاب سیاسی؛ دامنه اعتماد مردم به نیروهای انتظامی، رسانه‌ها، نهادهای مذهبی؛ دامنه اعتماد مردم به سیستم خدمات اجتماعی، معاملات اقتصادی؛ وضعیت قضایی مرتبط با تعداد پرونده‌های ارجاع شده به دادگاه؛ اهمیت خانواده، اوقات فراغت، احترام متقابل والدین و فرزندان
شبکه‌های اجتماعی	عضویت در سازمان‌های سیاسی، خیریه، داوطلبانه یا باشگاه‌های ورزشی؛ حمایت دریافتی از خانواده، همسایگان و دوستان؛ میزان ملاقات منظم با همسایگان و دوستان؛ دریافت کمک غیرپولی از دوستان یا فامیل؛ مدت‌زمان ارتباط با بستگان، با ازواج یا بدون آن	نوع دوستی؛ فعالیت داوطلبانه؛ تحمل خود هویتی دیگران، اعتقادات، رفتار و سلیقه‌های متفاوت سبک زندگی؛ تمایل به پرداخت مالیات بیشتر، در صورت اطمینان از بهبود وضع فقرا؛ اهمیت به احساس غرور ملی؛ اهمیت به هویت‌های گروهی
	حقوق شهروندی	اهمیت به حقوق اساسی و سیاسی؛ اهمیت به حق رأی در انتخابات محلی؛ اجازه تظاهرات و راهپیمایی؛ وجود مستمری سازمان‌یافته و تنظیم‌شده از سوی دولت برای ذی‌نفعان؛ نقش گروه‌های اقلیت قومی در انتخابات و انتصابات
ادغام اجتماعی	خدمات	خدمات بهداشتی؛ دسترسی به سیستم حمل‌ونقل عمومی؛ امکانات ورزش همگانی؛ امکانات فرهنگی؛ سینما، تئاتر و کتابخانه؛ ارائه خدمات حمایتی، مراقبتی و بیمه‌ای
	درجه باز بودن و شمربخشی مؤسسات	وجود فرایندهای شورایی و دموکراسی مستقیم نظیر فراندوم؛ باز بودن سیستم اقتصادی؛ وجود مؤسسات و سازمان‌های دارای شورای کار؛ آزادی به‌طور اعم؛ تشویق تغییرات فرهنگی، آموزشی و شغلی
توانمندسازی اجتماعی	دانش محوری و بازار کار	وجود تحرک اجتماعی مبتنی بر مدرک تحصیلی؛ دسترسی به رسانه‌های آزاد و اینترنت برای دسترسی به دانش؛ وجود نظارت بر قرارداد اشتغال؛ آموزش اشتغال‌محور؛ وجود طرح حمایت شغلی
	حمایت از فعالیت‌های دسته‌جمعی	وجود بودجه ملی و محلی برای فعالیت‌های داوطلبانه و غیرانتفاعی شهروندی؛ اجازه یا توصیه شکل‌گیری گروه‌های فرهنگی خود سازمان‌یافته؛ تشویق؛ هم‌کوشی و یکپارچگی و انسجام؛ ارائه مسکن اجتماعی؛ برخورداری از مشاوره رایگان
تداوم‌پذیری اجتماعی	خدمات پشتیبانی فردی	ارائه خدماتی که به استقلال شخصی و اجتماعی فرد کمک می‌کند؛ مراقبت از کودکان، پیش و پس از مدرسه؛ فرصت‌های برابر برای افراد ناتوان؛ تأمین سالمندان؛ تقویت روابط و پیوندها
	حفظ سرمایه انسانی و اجتماعی	حفظ نیروی ماهر و کاردان؛ جذب و حفظ نخبگان؛ ترمیم شجاعت، پشتکار و وجدان کاری در افراد؛ ارتقای آگاهی و شناخت جامعه؛ حفظ ارزش‌های فرهنگی
حفظ سرمایه طبیعی و محیط‌زیست	حفظ سرمایه طبیعی و محیط‌زیست	تشویق مصرف کارآمدتر انرژی و منابع؛ حمایت از فناوری‌های پاک و تحرک پایدار؛ افزایش سهم منابع تجدیدناپذیر؛ حفظ جنگل‌ها، مراتع و دریا؛ حفظ آب‌های زیرزمینی و آبخیزداری
	حفظ سرمایه فیزیکی	حفظ ابنیه تاریخی و غیرتاریخی؛ حفظ صنایع مادر و به‌روزرکردن کارخانه‌ها؛ تحدید تجدید بنای ساختمان‌ها اعم از مسکونی و دولتی؛ حفظ سطح درآمد ملی (GDP)؛ حفظ راه‌ها و وسایل حمل‌ونقل عمومی

مدل نظری نهایی که برای بررسی کیفیت زندگی در برنامه‌های توسعه کشور در این مقاله استفاده می‌گردد، با استفاده از مؤلفه‌های فوق، در شکل شماره (۲) نمایش داده شده است.

شکل ۲. مدل نظری بررسی کیفیت زندگی در برنامه‌های توسعه کشور

۳. روش تحقیق

در این مقاله از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. واحد تحلیل، مفاهیم و مضامین موجود در متن برنامه‌های اول تا ششم توسعه کشور است. این مفاهیم و مضامین در قالب شاخص‌های عملیاتی معرفی شده در متن برنامه‌ها، ابتدا کدگذاری شده، و آنگاه با مطالعه سطر به سطر برنامه‌های اول تا ششم توسعه کشور، عبارات و جملاتی از متون برنامه، که حاوی مفاهیم «کیفیت زندگی» در قالب مؤلفه‌های اصلی و فرعی و یا شاخص‌های عملیاتی بوده‌اند (هر مفهوم یا مضمون استخراجی، یک واحد تحلیل گرفته شده است) انتخاب گردیدند. سپس مفاهیم و مضامین به دست آمده با نرم‌افزار EXCEL مورد شمارش قرار گرفتند. در این تحقیق به علت تمام شماری، جامعه آماری و نمونه تحقیق بر هم منطبق بوده‌اند.

پایایی ابزار حاضر، به شیوه کدگذاری مجدد توسط محقق در زمان‌های مختلف و همچنین توافق بین کدگذاران بوده است که در هر دو مورد توافق بالایی وجود داشته است. بدین ترتیب که محقق برنامه‌های توسعه مورد بررسی را یکبار دیگر به‌طور کامل بازخوانی کرده و با کدگذاری مجدد به نتایج مشابه دست پیدا کرده است. همچنین تعدادی از احکام

برنامه‌ها به‌عنوان نمونه به افراد صاحب‌نظر داده شد که نتایج کدگذاری آن‌ها نیز با کدگذاری محقق فاصله چندانی نداشت.

روایی ابزار حاضر، به شیوه روایی محتوایی بوده است و به تأیید متخصصان امر رسیده است. متغیرهای تحقیق از نظریه‌های صاحب‌نظران «کیفیت زندگی» گرفته شده‌اند. در تجزیه و تحلیل با روش‌های آمار توصیفی مانند فراوانی، درصد، نمودار فراوانی که در قالب جداول و نمودارها نشان داده شده‌اند، بررسی و گزارش‌های کمی ارائه گردیده، و محقق به تفسیر و نتیجه‌گیری و بالاخره پاسخ به سؤال‌های تحقیق پرداخته است.

۴. یافته‌ها

توجه به جنبه‌های اجتماعی توسعه به‌منظور سیاست‌گذاری اجتماعی، موجب واکاوی سازه کیفیت زندگی در شش برنامه توسعه ایران بعد از انقلاب اسلامی شده است که نتایج این مطالعه میان‌رشته‌ای، محل برخورد کنش‌های اقتصادی و اجتماعی را در سیاست‌گذاری‌ها معین می‌نماید. یافته‌ها نشان می‌دهد که کیفیت زندگی در برنامه چهارم توسعه مورد توجه بوده، و بعد امنیت اقتصادی-اجتماعی به‌طور عام در مجموع این برنامه‌ها در رأس توجه سیاست‌گذاران قرار داشته است. به‌منظور فراهم نمودن زمینه‌ای برای برداشت جامع از داده‌های تحقیق، جدول شماره (۲) ارائه می‌گردد. در این ماتریس، تعداد مفاهیم یا مضامین ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی در هر یک از برنامه‌های اول تا ششم توسعه و نیز جمع و درصد مربوطه آورده شده است.

جدول ۲. تعداد مضامین ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی در برنامه‌های توسعه کشور

بعد	برنامه اول	دوم	سوم	چهارم	پنجم	ششم	جمع
امنیت اقتصادی اجتماعی	۱۰۷	۸۲	۱۷۱	۱۶۰	۱۲۱	۱۸۰	۸۲۱
همبستگی اجتماعی	۴۴	۱۹	۶۸	۱۱۶	۷۸	۹۷	۴۲۲
ادغام اجتماعی	۴۴	۴۲	۱۵۴	۱۶۶	۱۵۲	۱۵۹	۷۲۱
توانمندسازی اجتماعی	۶۷	۳۳	۱۳۱	۱۸۷	۱۶۳	۱۱۶	۶۹۷
تداوم‌پذیری اجتماعی	۴۶	۵۳	۱۰۷	۱۳۶	۱۴۰	۱۰۴	۵۸۶
جمع	۲۰۸	۲۳۱	۶۳۱	۷۶۵	۶۵۶	۶۵۶	۳۲۷۴
نسبت حضور شاخص کیفیت زندگی در برنامه	۱۰٪	۷٪	۱۹٪	۲۴٪	۲۰٪	۲۰٪	۱۰۰٪
نسبت به کل برنامه‌ها							

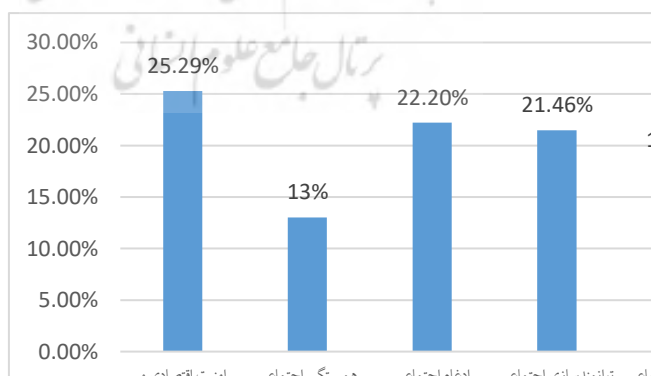
سطر جمع جدول شماره (۲)، مجموع شاخص‌های هر یک از ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی، در کل شش برنامه توسعه و ستون جمع در این جدول حضور شاخص کل کیفیت زندگی در هر یک از برنامه‌های توسعه را نشان می‌دهد.

بعد امنیت اقتصادی-اجتماعی با داشتن ۲۵.۲۹٪ از کل مضامین مربوط به کیفیت زندگی، بیشترین حضور را در مجموع شش برنامه توسعه به خود اختصاص داده است. پس از آن، بعد ادغام اجتماعی با داشتن ۲۲.۲۰٪، توانمندسازی اجتماعی با ۲۱.۴۶٪، تداوم‌پذیری اجتماعی با ۱۸.۰۵ و بالاخره همبستگی اجتماعی با اختصاص ۱۳٪ از مضامین به خود، به ترتیب حائز بیشترین تا کمترین حضور در کل شش برنامه توسعه بوده‌اند. بنابراین، پاسخ «امنیت اقتصادی و اجتماعی، بیشتر از سایر ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی در مجموع کل شش برنامه توسعه مورد توجه بوده است».

جدول ۳. حضور ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی در برنامه‌های توسعه کشور

بعد اجتماعی کیفیت زندگی	جمع مضامین «بعد» در شش برنامه	درصد حضور «بعد» در شش برنامه
امنیت اقتصادی و اجتماعی	۸۲۱	۲۵/۲۹
همبستگی اجتماعی	۴۲۲	۱۳/۰۰
ادغام اجتماعی	۷۲۱	۲۲/۲۰
توانمندسازی اجتماعی	۶۹۷	۲۱/۴۶
تداوم‌پذیری اجتماعی	۵۸۶	۱۸/۰۵

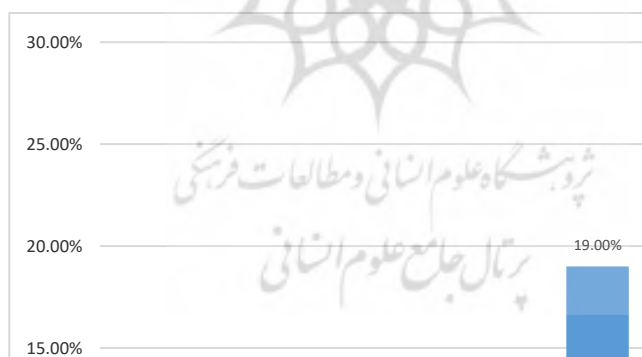

نمودار ۱. درصد حضور ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی در برنامه‌های توسعه کشور

برنامه چهارم با در بر داشتن ۲۴٪ از مضامین کیفیت زندگی، بیشترین حجم مفاهیم کیفیت زندگی را در خود جای داده است. بعد از آن برنامه پنجم، با رتبه‌ای یکسان با برنامه ششم، با حجمی معادل ۲۰٪، برنامه سوم با ۱۹٪، برنامه اول با ۱۰٪ و بالاخره برنامه دوم با اختصاص ۷٪ از حجم مفاهیم کیفیت زندگی به خود، به ترتیب در برگیرنده بیشترین تا کمترین شاخص کل کیفیت زندگی بوده‌اند. بنابراین، «در برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور، بیشترین توجه به ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی شده است».

جدول ۴. حضور شاخص کل کیفیت زندگی در شش برنامه توسعه

برنامه	شاخص کل کیفیت زندگی در برنامه	درصد حضور کیفیت زندگی در برنامه
اول	۳۰۸	۱۰
دوم	۲۳۱	۷
سوم	۶۳۱	۱۹
چهارم	۷۶۵	۲۴
پنجم	۶۵۶	۲۰
ششم	۶۵۶	۲۰

نمودار ۲. درصد حضور شاخص کل کیفیت زندگی در شش برنامه توسعه

۵. بحث و نتیجه‌گیری

با مروری جزئی در وضعیت کیفیت زندگی در برنامه‌های ششگانه به نتایج اولیه‌ای دست می‌یابیم که در ادامه به آن‌ها اشاره می‌شود:

برنامه اول. چنانکه در یافته‌های تحقیق، در جدول (۲)، مشاهده شد، بُعد «امنیت اقتصادی اجتماعی» دارای بیشترین تعداد مفهوم یا مضمون «کیفیت زندگی» در برنامه اول است و سایر ابعاد (به‌غیر از بُعد توانمندسازی) از رقم چندان قابل توجهی برخوردار نیستند. همچنین شاخص کل کیفیت زندگی در این برنامه نسبت به سایر برنامه‌ها، رقمی معادل ۱۰ درصد است.

برنامه دوم. در این برنامه، همه ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی از ارقام پایینی تری نسبت به برنامه اول برخوردار هستند و توجه کمتر به مؤلفه‌های اجتماعی در آن مشهود است و اقتصادی بودن هنوز در برنامه پررنگ است. همچنین شاخص کل کیفیت زندگی در این برنامه نسبت به سایر برنامه‌ها، رقمی معادل ۷ درصد است.

برنامه سوم. در این برنامه، تمامی ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی از مقادیر بالایی برخوردار هستند. همچنین شاخص کل کیفیت زندگی در این برنامه نسبت به سایر برنامه‌ها، رقمی معادل ۱۹ درصد است.

برنامه چهارم. در این برنامه، تمامی ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی از بالاترین ارقام برخوردار هستند. همچنین شاخص کل کیفیت زندگی در این برنامه نسبت به سایر برنامه‌ها، رقمی معادل ۲۴ درصد است.

برنامه پنجم. در مورد این برنامه پنجم در جدول شماره (۱) می‌توان گفت که اولاً شاخص کل کیفیت زندگی در این برنامه به حدود برنامه سوم بازمی‌گردد و ثانیاً ابعادی مانند ادغام اجتماعی و توانمندسازی اجتماعی در این برنامه هنوز از قوت خوبی برخوردارند. شاخص کل کیفیت زندگی در این برنامه نسبت به سایر برنامه‌ها، رقمی معادل ۲۰ درصد است.

برنامه ششم. در جدول شماره (۱) شاخص کل کیفیت زندگی برنامه ششم همان مقدار برنامه پنجم را نشان می‌دهد؛ با این تفاوت که بُعد «امنیت اقتصادی اجتماعی» در آن، نه تنها از برنامه پنجم بلکه از تمامی برنامه‌ها بیشتر است. اما، در این برنامه بُعد «توانمندسازی اجتماعی» و نیز بُعد «تداوم پذیری اجتماعی» افت چشمگیری نسبت به برنامه پنجم داشته‌اند. شاخص کل کیفیت زندگی در این برنامه نیز نسبت به سایر برنامه‌ها، رقمی معادل ۲۰ درصد است.

به‌طورکلی، برنامه‌های توسعه کشور بیشتر متکی بر امور اقتصادی با رویکرد بخشی بوده‌اند و توجهی به پیامدهای اجتماعی عملکرد بخش‌ها نداشته‌اند. مسائل اجتماعی در برنامه‌ها، بیشتر از منظر اقتصادی نگریسته شده و برای آن‌ها راه‌حل‌های اقتصادی جستجو شده است. حتی، سیاست‌های حاکم بر توسعه بخش‌های اجتماعی، به‌طور عمده بر زمینه‌های اقتصادی فعالیت‌ها تأکید داشته و در سیاست‌گذاری‌ها، بخش‌های اقتصادی از اهمیت ویژه برخوردار بوده‌اند. بنابراین استراتژی مشخصی پیرامون مباحث توسعه اجتماعی در برنامه‌ها شکل نگرفته است و برنامه‌ها غالباً معطوف به ارائه خدمات رفاهی بوده‌اند. این خدمات در اکثر برنامه‌ها دارای ماهیتی ابزاری بوده و برای حل پیامدهای منفی ناشی از اجرای سیاست‌های اقتصادی به کار گرفته شده‌اند. به‌رغم تفاوت در محورهای رشد در برنامه‌ها، همه آن‌ها بر این باور بوده‌اند که منافع حاصل از رشد موردنظر برنامه، به سایر بخش‌ها و گروه‌های اجتماعی سرریز خواهد شد و بهبود شاخص‌های آن‌ها را در پی خواهد داشت. گسترش برنامه‌های رفاهی با انگیزه تحت کنترل درآوردن تبعات و آثار سوء توسعه موردتوجه بوده است. از این رو می‌توان استدلال کرد که ارتقای کیفیت زندگی در برنامه‌ها، فاقد ماهیت سیاست‌گذارانه بوده است.

نتایج تحقیق، مؤید این نکته است که آنچه در منطق و پس ذهن سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان کشور در طول شش برنامه توسعه بعد از انقلاب اسلامی نقش اصلی را داشته است، رجحان راه‌حل اقتصادی بر سایر راه‌حل‌ها در جامعه ایران است. بالا بودن بُعد «امنیت اقتصادی و اجتماعی» ناظر بر مؤلفه‌های فرعی «شغل و منابع مالی»، «مسکن و محیط اجتماعی» و «آموزش و بهداشت»، در برنامه‌های اول، دوم، سوم و به‌ویژه ششم توسعه، نشان‌دهنده همین موضوع است. در برنامه‌های چهارم و پنجم توسعه، عقب ماندن این ویژگی از ابعاد نظیر «ادغام اجتماعی» و «توانمندسازی اجتماعی» دارای توجیه دیگری است. این توجیه برای دو برنامه مذکور، بالا بودن ابعاد غیراقتصادی کیفیت زندگی مانند «اعتماد اجتماعی»، «هنجار و ارزش و هویت»، «شبکه‌های اجتماعی»، «حقوق شهروندی»، «خدمات عمومی» و «حمایت از فعالیت‌های دسته‌جمعی» نسبت به مؤلفه‌های فرعی بعد «امنیت اقتصادی و اجتماعی» است، که در برنامه پنجم، بعد تداوم

پذیری را هم باید اضافه کرد. اما، درعین حال، هنوز هم در هرکدام از این دو برنامه، بعد «امنیت اقتصادی و اجتماعی» رقم قابل توجهی را از خود نشان می دهد.

باید افزود که زمینه های سیاسی و اقتصادی جامعه عامل مؤثری در تعیین محتوا و جهت گیری های برنامه ها بوده اند و همین تفاوت در زمینه های مذکور است که محتوای هر برنامه را از سایر برنامه ها متمایز ساخته است. شاخص «کیفیت زندگی» از برنامه سوم توسعه به بعد، گاه به وضوح و گاهی با اشاراتی، در متن برنامه ها خود را نشان داده است. واژه «کیفیت زندگی» به طور مستقیم در متن برنامه چهارم توسعه وارد شده است. در مبانی نظری برنامه چهارم توسعه، کیفیت زندگی در سه قلمرو نیازهای حمایتی، نیازهای محیطی و نیازهای اساسی مورد توجه بوده است. لکن در متن برنامه، این شاخص تنها ناظر بر نظام بهداشت و درمان قرار گرفته است. در دو برنامه اخیرالذکر، که تحقق جامعه مدنی را مدنظر داشته اند، مفاهیمی نظیر حقوق شهروندی، توانمندسازی، سرمایه اجتماعی در متن برنامه خود را نشان داده اند. گرچه برنامه پنجم توسعه، به طور شباهت پذیری ابعاد کیفیت زندگی خود را مانند برنامه چهارم نشان می دهد، و این به دلیل تبعیت شکلی از این برنامه است، و گرچه در برنامه ششم به شاخص های عمده اقتصادی و اجتماعی، توازن منطقه ای و توانمندسازی اقشار آسیب پذیر، شفافیت و مبارزه با فساد، محیط زیست و منابع طبیعی، حمل و نقل و مسکن، آموزش، سلامت، بیمه و زنان و خانواده و امور حمایتی و آسیب های اجتماعی توجه شده است که عمدتاً از عوامل تعیین کننده کیفیت زندگی می باشند، اما باین همه، برتری ابعاد اصلی و فرعی «کیفیت زندگی» در برنامه چهارم در نتایج این تحقیق مشهود است. در یک جمع بندی نهایی می توان گفت امور اجتماعی و فصول مربوط به آن در برنامه ها، به لحاظ محتوایی روندی تکاملی و کیفی را با پشت سر گذاشتن سه برنامه اول طی کرده اند. البته، به لحاظ مضمونی، ابعاد کیفیت زندگی فردی در برنامه ها بیشتر مورد توجه بوده اند.

تدوین برنامه اول توسعه پس از پایان گرفتن جنگ ایران و عراق بود. بنابراین، تم اصلی برنامه بازسازی اقتصادی و جبران خسارات ناشی از جنگ تحمیلی با استفاده از ظرفیت های خالی اقتصاد بود. نتیجتاً برنامه مذکور پیش از آنکه برنامه توسعه باشد،

برنامه‌ای برای احیای زیرساخت‌های نابود شده بود. در این دوران بحث تعدیل شکاف بین مناطق محروم و برخوردار، و توزیع متناسب منابع ملی مورد توجه بود که سایر مفاهیم توسعه مثل اصلاح ساختار و عدالت اجتماعی و مانند آن را به عقب می‌راند و این مفاهیم در برنامه یا وارد نشد یا از فراوانی کمی برخوردار بودند. از این رو، سمت و سوی برنامه اول به حوزه اقتصاد معطوف بود، زیرا این بهترین راهی بود که پر کردن ظرفیت‌های خالی تولیدی دوران جنگ را امکان‌پذیر می‌ساخت. ایجاد رشد اقتصادی مثبت، بازسازی زیرساخت‌های کشور، تأمین نیازهای ضروری، بازسازی و راه‌اندازی ظرفیت‌های تولیدی و زیربنایی که به علت جنگ متحمل خسارت‌های بسیاری شده بود و نیز ارتقای کمی و کیفی فرهنگ و آموزش از مهم‌ترین اهداف این برنامه بود. سیاست‌های حاکم بر بخش‌های اجتماعی هم بیشتر زمینه‌های اقتصادی فعالیت‌ها را مورد توجه قرار دادند، به طوری که در سیاست‌گذاری‌ها، بخش‌های اقتصادی از اهمیت خاص برخوردار بودند.

تم اصلی برنامه دوم توسعه، ثبات اقتصادی بود که به دلیل افزایش تورم در اثر هزینه کردن و استقراض خارجی، انتخاب شده بود. پیش‌بینی آن بود که تحقق ثبات اقتصادی می‌توانست به عدالت اجتماعی و توسعه فرهنگی کمک کند. اما، با توجه به اینکه کشور دچار عدم توازن در بودجه و در تراز پرداخت‌ها شده بود، رفع آن‌ها در قالب سیاست‌های تعدیل اقتصادی مطرح گردید. لذا، به دلیل نوعی شکست در رویکرد برنامه قبلی، تم اصلی و اهداف برنامه تغییر یافته و حرکت برنامه اول، به دلیل آزادسازی قیمت‌ها، ناشی از بحران بدهی‌ها و افزایش یک‌باره نرخ ارز، در برنامه دوم کند شد. بنابراین، سیاست تعدیل اقتصادی طراحی و به دنبال آن سیاست‌های تثبیت اجرا گردید و عملاً سیاست‌های امنیت اقتصادی و حمایتی دچار نوسان شد. برنامه دوم نیز با توجه به شرایط اقتصادی - اجتماعی و سیاسی زمان خود، از نظر ساختار و ماهیت تفاوت چندانی با برنامه اول نداشت، به جز آنکه به جای بازسازی خرابی‌های جنگ، ابتناء خود را بر آزادسازی اقتصادی و خصوصی‌سازی گذارده بود.

تم اصلی برنامه سوم توسعه، اصلاح ساختارها و ایجاد زیربنای لازم توسعه بود. برنامه سوم توسعه، با آغاز دوران سازندگی پس از جنگ، در جوی نسبتاً آرام تدوین گردید که متکی بر نهادسازی و خصوصی‌سازی به منظور فراهم کردن زمینه‌های افزایش سرمایه‌گذاری و رشد

اقتصادی بود. این برنامه، با هدف تغییر ساختاری، بالأخص در نظام اداری کشور نوشته شد که علاوه بر ابعاد اقتصادی، به بعد اجتماعی و سیاسی توسعه نیز تأکید داشت. از برنامه سوم به بعد، توسعه اجتماعی مورد توجه و پیگیری بیشتری قرار گرفت. در این برنامه، توجه به بعد انسانی و فیزیکی توأمان بود که علت آن حادث شدن بخشی از تبعیض‌های اجتماعی طی رشد اقتصادی در برنامه‌های اول و دوم و نمایان شدن تفاوت‌های دهک‌های درآمدی طی برنامه سوم بود. بنابراین، با توجه به نواقص موجود در برنامه‌های اول و دوم توسعه، برنامه سوم با رویکردی اصولی‌تر نوشته شد و هدف اصلی خود را توسعه پایدار قرار داد. برنامه مذکور با راهبرد اصلاحات اقتصادی مبتنی بر رویکرد «توسعه اقتصاد رقابتی»، همراه با شکل‌گیری نظام جامع تأمین اجتماعی و لغو انحصارات برای فراهم شدن زمینه‌های مشارکت بخش خصوصی و کاهش تصدی‌گری دولت، افزایش اشتغال مولد، اصلاح قانون مالیات‌های مستقیم، تمرکززدایی از ساختار اداری و اقتصادی و تأمین حقوق و آزادی‌های مشروع و قانونی همه شهروندان و ایجاد و تقویت فضای مطمئن و قانونمند برای تمام فعالیت‌ها طراحی و تدوین شد. یعنی این برنامه آثار بیشتری از ابعاد اجتماعی کیفیت زندگی را در خود جای داده بود. از موارد مطرح در نظام برنامه‌ریزی، اهمیت یافتن شوراهای برنامه‌ریزی و توسعه استان در چارچوب برنامه‌های کلان کشور بود. با توجه به احیاء جنبش اصلاح‌طلبی در این دوره با رویکرد ایجاد جامعه مدنی، رهنمودهایی چون «ارتقاء فرهنگ مشارکت عمومی با تأکید بر اصل حقوق شهروندی و مسئولیت اجتماعی، نهادینه کردن آزادی‌ها و حقوق مصرح در قانون اساسی، گسترش مشارکت مردم و اعمال نظارت عمومی بر امور مختلف کشور از طریق گسترش نهادهای مدنی در قالب احزاب، گروه‌ها، تشکل‌های صنفی و تخصصی به ادبیات برنامه‌ریزی وارد شد.

تم اصلی برنامه چهارم توسعه، رشد پایدار اقتصادی و اقتصاد دانایی محور بود. برنامه چهارم توسعه را می‌توان سندی درازمدت برای توسعه ایران نامید. تهیه و تصویب برنامه چهارم توسعه در چارچوب سند چشم‌انداز ۲۰ ساله، و سوق یافتن شکل برنامه‌ها به تدوین برنامه‌های راهبردی، از مهم‌ترین ویژگی‌های آن بود. این برنامه، پس از یک دوره ثبات ور شد اقتصادی و همچنین در شرایطی از نظر سیاسی تدوین گردید که جامعه در بعد ملی و

نیز بین‌المللی با تنش کمتری مواجه بود. در این برنامه، علاوه بر اصلاحات انجام‌شده در بعد اقتصادی، توجه بیشتری به ابعاد اجتماعی نیز صورت گرفت، به طوری که بحث عدالت اجتماعی و کاهش فقر مورد توجه واقع شد و از اهمیت ویژه برخوردار گردید. در چنین فضایی، برنامه‌ریزان کشور به ابعاد اجتماعی به‌ویژه سرمایه‌های نامشهود توسعه نظیر سرمایه‌های انسانی و اجتماعی توجه نمودند و حقوق شهروندی به معنای وسیع آن در کنار رشد مقوله خدمات شهری وضعیت بهتری را طی این برنامه رقم زد. مأموریت یا اهداف کلان این برنامه شامل رشد اقتصاد ملی دانایی محور در تعامل با اقتصاد جهانی، حفظ محیط‌زیست، آمایش و توزان منطقه‌ای، توسعه سلامت، امنیت انسانی و عدالت اجتماعی، صیانت از هویت و فرهنگ اسلامی - ایرانی، تأمین مطمئن امنیت ملی و نوسازی دولت و ارتقای اثربخشی حاکمیت بود. فلذا، برنامه چهارم توسعه، به دلیل طرح فضای باز سیاسی، برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و به‌ویژه آزادی مطبوعات و فشارهای اجتماعی در جهت گفت‌وگوی فرهنگی، آزادی بیان و گسترش جامعه مدنی از این اقبال برخوردار بود که بخش اعظم عناصر کیفیت زندگی را در خود جای دهد.

تم اصلی برنامه پنجم توسعه، پیشرفت عدالت محور، و الگوی اسلامی ایرانی بود. در برنامه پنجم توسعه، به منظور تحقق دو شاخص پایه‌ای پیشرفت و عدالت، اهدافی نظیر توجه به دین‌باوری و نیز خودباوری و همچنین ترسیم الگوی بومی و نقشه اسلامی - ایرانی، مقدمه ورود به هدف اصلی «حرکت شتابنده به سمت تحقق جامعه اسلامی اسوه و شاهد، با رویکرد عدالت محوری و مشارکت مردمی در همه عرصه‌ها» قرار داده شده بود. توجه به خطوط راهنمای الگوی اسلامی - ایرانی توسعه در ابعاد مختلف فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی، عدالت اجتماعی، جلب گسترده مشارکت مردم و ایجاد فضای مناسب برای تحقق جهش بلند اقتصادی و اجتماعی نیز در دستور کار این برنامه بود. این برنامه، اصل را بر عدالت اجتماعی قرار داد. تأکید بر مباحث فرهنگی و عدم توجه کافی به مباحث اقتصادی از ویژگی‌های این دوران است. بنابراین، پرداختن به امنیت اقتصادی اجتماعی در این برنامه از ابعاد دیگری مانند ادغام و توانمندسازی اجتماعی عقب افتاد.

تم اصلی برنامه ششم توسعه، جامع‌نگر بودن و نگاه ویژه به موضوعات خاص بوده است. در برنامه ششم توسعه سعی بر ادامه روند برنامه پنجم با اصلاحاتی در آن بود. اما عدم انجام اصلاحات ساختاری در بخش‌ها (حداقل تاکنون) نتایج مثبتی در بر نداشته است و تمدید تحریم‌ها منجر به کاهش ارزش پول ملی و تورم بالا گردید. برنامه ششم توسعه با توجه به نزول ابعاد اقتصادی جامعه و تصمیم حاکمیت بر ارتقای شاخص‌های اقتصادی تهیه و تدوین گردید. در برنامه ششم اصلاح ساختار دولت و نظام اداری، مبارزه با فساد، افزایش درآمد سرانه، کاهش فاصله طبقاتی و افزایش بهره‌وری موردتوجه قرار گرفت و قدری از اهمیت پایداری اجتماعی کاسته شد. به نظر می‌رسد در برنامه ششم به دلیل تمرکز رهبری بر موضوع اقتصاد در سیاست‌های کلی نظام و نیز موضوع تحریم‌ها و تشدید وضعیت فقر، بهداشت و بیکاری و مانند آن، مؤلفه امنیت اقتصادی اجتماعی بیشتر از سایر مؤلفه‌ها موردتوجه بوده است.

۶. پیشنهادها

طبق آنچه گفته شد شرایط فرهنگی اجتماعی کشور طی مراحل شش‌گانه برنامه‌های پس از انقلاب تأثیر بسزایی بر رفتارهای حاکمیت و نیز سیر مراحل قانون‌گذاری در زمینه‌های اجتماعی-اقتصادی از جمله سیاست‌گذاری برای کیفیت زندگی مردم داشته است. لذا برای برنامه‌های آتی کشور، از جمله برنامه هفتم توسعه پیشنهادات زیر ارائه می‌شود.

- ۱) داشتن استراتژی معین و مشخص پیرامون مباحث توسعه اجتماعی مستقل از منظر اقتصادی در برنامه‌ریزی‌های آتی توسعه کشور، به‌ویژه برنامه هفتم توسعه
- ۲) توجه جدی به سایر ابعاد کیفیت زندگی، فراتر از نظام بهداشت و درمان و مانند آن، در برنامه‌های آینده توسعه کشور، به‌ویژه برنامه هفتم توسعه

منابع

- غفاری، غلامرضا؛ و ابراهیمی لویه، عادل (۱۳۸۴). جامعه‌شناسی تغییرات اجتماعی. تهران: آگرا و لویه.
- غفاری، غلامرضا؛ و امید، رضا (۱۳۹۰). کیفیت زندگی: شاخص توسعه اجتماعی. تهران: شیرازه.
- Berman, Y. & Philips, D. (2004). Indicators for social cohesion (Fifth draft; Working paper). Amsterdam, EFSQ.
- Kent, T. (1997). In pursuit of the public good. Montreal: McGill Queen's.
- Miles, I. (1985). Social indicators for human development. London, Frances Pinter.
- Noll, H. (2002), Towards a European system of social indicators: theoretical framework and system architecture. *Social Indicators Research*, 58, 47-87. doi: 10.1007/0-306-47513-8_4
- Noll, H. (2004). Social indicators and indicator dystems: tools for social monitoring and reporting. *OECD World Forum Statistics, knowledge and policy*, Palermo, 10-13 November.
- Phillips, D. (2006). Quality of life; concept, policy and practice. London, Routledge.
- Sharpe, A. (1999). A survey of indicators of economic and social well-being. CSLS, Canada.

مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی

۳۰

دوره ۱۵، شماره ۱

زمستان ۱۴۰۱

پیاپی ۵۷

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی